

VALORI ALE MĂRCILOR EXPLICATIVE ÎN LEXICONUL DE LA BUDA (1825)¹

MARIA ALDEA

Universitatea „Babe-Bolyai”, Cluj-Napoca

Prezența mărcilor explicative într-un text narativ, respectiv într-un text didactico-argumentativ, nu ar mira pe nimeni. Cum ar putea fi însă justificată prezența acestora într-un text lexicografic, cunoscut fiind faptul că articolele de dicționar, vocile, sunt redată printr-o ecuație simplă de tipul „X este Y”, unde X reprezintă cuvântul explicat, iar Y este explicatorul sau explicantul?

Această întrebare, care stă de altfel la baza comunicării noastre, a fost generată în urma unui studiu² pe care l-am întreprins asupra mijloacelor de realizare a explicației în „Dialogul pentru începutul limbii române între nepot și unchi” al lui Petru Maior, respectiv a lecturii unei lucrări de referință a lexicografiei românești moderne, anume *Lexiconul de la Buda (1825)*.

Asupra acesteia din urmă se va face analiza noastră, analiză prin care ne propunem să urmărim modul de realizare a explicației, aducând în prim-plan formele lexico-gramaticale ce contribuie la realizarea marcatului explicativ, urmărind poziționarea și frecvența lor în corpul articolului de dicționar, evidențiind tipurile de relații ce se stabilesc între lexeme și valorile pe care acestea le detaliază³.

Pentru realizarea demersului nostru, am recurs la un corpus alcătuit din 26 de voci selectate din cele înregistrate sub litera H⁴. Parcurgerea articolelor grupate sub litera H și nu numai ne-a permis să constatăm că nu toate cuvintele înregistrate prezintă în descrierea lor un marcat explicativ, ceea ce înseamnă că nu se poate vorbi de coerență, de sistematicitate din acest punct de vedere, al marcatului explicativ.

Să examinăm în continuare corpusul nostru.

¹ Această lucrare este elaborată în cadrul proiectului cu numărul cod PN-II-RU-TE-2011-3-0170, finanțat de Autoritatea Națională Română pentru Cercetarea Științifică, CNCS – UEFISCDI.

² Maria Aldea, 2011, „Mijloace de realizare a explicației în Dialogul pentru începutul limbii române. Într-un nepot și unchiu, de Petru Maior”, în Oana Chelaru-Muraru, Maria Cvasnăi-Cătescu, Claudia Ene, Camelia Uurelu, Rodica Zafiu (eds.), *Text și discurs. Omagiu Mihaelei Manca*, București, Editura Universității din București, p. 15-22.

³ Pentru o abordare teoretică a acestora, a se vedea GALR 2008: 655-668, GBLR 2010: 596-599.

⁴ Precizăm aici că sub litera H sunt înregistrate 288 de articole. În analiza noastră, materialul de limbă este reprezentat doar de textul redactat în română, neluând în considerare posibilele ocurențe din textul latinesc, maghiar sau nemesc. De asemenea, în exemplele ce constituie corpusul nostru, am marcat între paranteze drepte transcrierea interpretativă a echivalentului chirilic al cuvântului-titlu, respectiv prin trei puncte inserate între două bare oblice absența unei secvențe textuale.

- (1) Hagíu, *m. pl. i.* [hagiu, *pl. ii*], *subst.* a éi **numescu** Graeci pe aqu i, quarii au mblatu, au c l toritu la Ierusalim, la locurile quele s nte: **adequ** : s ntu: /.../.
- (2) Hanseaticu, *f. , pl. ci, f. ce.* [hanseatic, , *pl. ci, ce*], *adj.* impreunatu, ins çitu, federatu; in atare soçietate de negoti torie luatu: /.../; *Nota:* Aquestu cuv ntu se ice noma de cet ile quele de l ng mare, quare au leg tu ntia la olalt in lucru negoti toriei, deunde **se** i **numescu**: cet i hanseatice, **adeq**: cete i de l ngo mare pentru mái bon negoti rie la olalt insoçite: /.../.

Lectura primelor dou exemple ne permite s constat m prezen a unei duble explic ri.

În primul rând, o explicare instituit de verbul cu valoare metalingvistic a (*se*) *numi*. În cazul ex. 1, întreaga defini ie se structureaz în jurul acestuia, întrucât cuvântul-titlu, presupus a fi necunoscut, este explicat printr-o perifrază, între cele dou elemente – cuvântul explicat i explicantul s u – stabilindu-se un raport de echivalen sinonimic. În schimb, în ex. 2, verbul cu o func iune evident explicativ apare într-o informa ie suplimentar a c rei finalitate este de a aduce preciz ri pertinente asupra circula iei cuvântului, contribuind astfel la delimitarea semantic i întrebuinta corect a acestuia.

În al doilea rând, marcajul explicativ este realizat prin adverbul *adic* (cu variantele sale: *adequ*, *adeq*). În primul exemplu, acest apozem are rolul de a introduce o reformulare rezumativ sau concluziv, generând în interiorul defini iei o rela ie de sinonimie între perifrază i lexemul sinonim al acesteia, în timp ce în al doilea exemplu rolul lui *adic* este de a introduce o precizare explicativ de tipul defini iei (*X este Y*), stabilind astfel o rela ie de identificare între structura sintagmatic „cet i hanseatice” devenit termen explicat i comentariul acesteia „cete i de l ngo mare pentru mái bon negoti rie la olalt insoçite”, pe pozi ie de termen explicant.

Grupajul urm tor, cuprinzând ex. de la 3 la 14, a fost constituit pe baza prezen ei în corpul articolelor de dic ionar a sintagmei latine ti *id est*, sintagm ce poate fi transpus în român fie printr-o structur identic din punct de vedere formal i semantic, *asta înseamn*, fie printr-o unitate lexical, adv. *adic*.

Dac parcurgem ex. de la 3 la 8, observ m c acestea înregistreaz în corpul articolului, în defini ie, o singur ocuren, în ciuda faptului c lexemul în discu ie poate avea în descrierea lui unul, dou sau mai multe sensuri.

- (3) Haine albe, *f. pl.* [haine albe], **i.e.** schimburi: /.../.
- (4) Hrbu, *m. ri, f.* [h rb], *subst.* 1) unu stiucu din vreo l spart : /.../. 2) **i.e.** crati /.../.
- (5) Hirotonescu, ire, itu. [hirotonesc, ire, itu]. 1) **i.e.** facu preotu /.../.
- (6) Harmonicesce, séu armonicése: [harmonicete], *adv.* **i.e.** cu harmonie /.../.
- (7) H rletiu, *m. pl. uri.* [h rle], *subst.* **i.e.** sap cu quarele sap p m ntulu. /.../.
- (8) Hirondinériu. *m.* [hirundineariu], *subst.* o planta **i.e.** briliónc, hernianu luminos /.../.

A a cum se poate remarca, *id est* stabile te un raport de sinonimie total între cuvântul-titlu i explicantul s u, acesta din urm fiind realizat fie printr-o unitate lexical (ex. 3 i 4), respectiv o locu iune adverbial (ex. 6) sau verbal (ex. 5), fie printr-o perifrază (ex. 7). Excep ie constituie ex. 8, unde *id est* marcheaz raportul explicativ între doi termeni prezen i în defini ia articolului, aducând astfel o precizare i o în elegere a genului prin exemplificarea speciei.

Exemplele de la 9 la 14 –

- (9) Hodae, *f. pl. e.* [hodae], *subst.* 1) *i.e.* m eriste: /.../; 2) *i.e.* s lasu pre c mpu /.../.
- (10) Hulitoriu, *m. pl. i.* [hulitoriu], *subst.* 1) *i.e.* def im toriu: /.../; 2) *i.e.* clev titoriu: /.../; 3) suduitoriu, bl stem toriu: /.../.
- (11) Hulescu, ire, itu. [hulesc, ire, itu], *verb. act.* 1) *i.e.* défaimu: /.../; *i.e.* clev tescu: /.../; 3) *i.e.* blastemu, suduiu /.../.
- (12) H itur , *f. pl. ri.* [h itur , i], *subst.* 1) *i.e.* surpare surp tur : /.../. 2) *i.e.* rem si e din queva lucru surpatu, ruin : /.../; 3) *i.e.* v t m tur : /.../. –

se caracterizează prin frecvența mare a sintagmei *id est*, prezent în delimitările semantice operate în interiorul unui și aceluiași articol, realizând două (ex. 9 – 10), trei (ex. 11 – 13) sau cinci ocurențe (ex. 14). În aceste exemple, explicarea se face fie prin unul sau mai multe echivalente sinonimice totale sau parțiale, fie prin perifrază.

În ceea ce privește ex. 13 și 14, mai exact sensurile 2 și 3 ale ex. 13, respectiv 4 și 5 ale ex. 14,

- (13) H r escu, ire, itu. [h r esc, ire, it], *verb. act.* 1) despre c ni: /.../; 2) pre quineva *i.e.* int r tu z d r scu: /.../; 3) me h r escu cu quineva, *i.e.* me ciondr nescu: /.../.
- (14) Hot rescu, ire, itu, [hot resc, ire, it], *verb. act.* 1) *i.e.* punu hataru maginescu: /.../; 2) *i.e.* punu a e em ntu, marginescu, a e u, limitezu: /.../; 3) *i.e.* punu g ndu, proponu, m rginescu: /.../; 4) pre quineva dela queva: *i.e.* oprescu, cont nescu: /.../; n *i.e.*, infr nezu, /.../.

notăm că *id est* stabilește un raport explicativ de tip sinonimic în interiorul sensului, unde cuvântul explicant (lexem sau construcție) devine cuvânt explicat. Credem că în această situație *id est* funcționează ca un *definiens* de tip semantic în delimitarea contextuală a sensurilor unui cuvânt.

O altă structură ce pune în evidență un marcaj explicativ este *id quo* ('și anume'). Această structură, vezi ex. 15 și 16, introduce o explicație cu valoare de precizare, instituind un raport de sinonimie între cuvântul explicat și cel explicant.

- (15) Ha tur , *f. pl. e.* [ha tur , *pl. e.*]. *i.q.* Hait .
- (16) Hodorogescu, ire, itu. [hodorogesc, ire, it]. 1) *i.e.* vorbescu iute: /.../; 2) *i. q.* Hodorosescu.

De asemenea, și conjuncția coordonatoare disjunctivă *sau* poate să introducă o explicație. Să privim grupajul de mai jos:

- (17) Hrisovu, *m. pl. e.* [hrisov], *séu* diplom , *subst.* /.../.
- (18) Hag m , *f. pl. e.* [Hagim , *pl. e.*], *subst.* cép m runt , cép tuffós : /.../. hagime turcesci, *séu* cépe cu foi sub iri de t ietu în sup , i în unele bucate: /.../.
- (19) Haha, séu hahaha! [haha, sau hahaha!]. Interiectie de r su, i de bucurie, *séu* graiu, quare are i bucuría, i r sul, /.../.

Dacă în ex. 17, *sau* introduce o variantă lexicală a cuvântului-titlu, stabilind un raport de sinonimie la nivelul nomenclaturii, în ex. 18 și 19, raportul de sinonimie se realizează în

interiorul definiției. Oricare ar fi realizarea, conjuncția *sau* stabilește o relație opțională de tip alternativ.

O altă structură cu valoare explicativă este *pentru exemplu* (cu variantele *p. e.*, *pentru esempru*). În exemplul selectat,

- (20) Horvatescu, *m. ésc*, *f. pl. sci, éscé*, [horvatesc, -easc], croaticesc: *adj. /.../*: **p.e.** *éra horv tésc* : /.../.,

aceasta introduce o exemplificare explicativă al cărei rol este de a contextualiza și de a preciza întrebuințarea cuvântului, contribuind în acest fel la utilizarea corectă a acestuia.

Grupajul de mai jos, alcătuit din exemplele de la 21 la 26,

- (21) Hăbecescu, *séu hăbecescu, ire, itu*. [hebecesc, sau hebetecesc, ire, it]. *verb. neutr. et reciproc.* 1) *m. îngrosu, m. tîmpu cu m. bătutescu*: /.../. **p.e.** *hăbecescu, séu hăbetecesc ascu itul (așcia, séu agerimea)* cu iteloru: /.../. 2) *m. îngrosu, m. încețu, m. împaingu, séu împaingu nezu*: /.../. **p.e.**: *se hăbecescu ochii*: /.../.
- (22) Hărîngu *séu hărîngu, m. pl. i. subst.* [Hărîng, *pl. gi*]. *subst.* *unu păsce micu albu, quarele nu se află numai în marea septentrionului (de la mediu-noaptea) și se chiamă hălăcu*: /.../.
- (23) Hănu, *m. pl. uri, f.* [hănu, -uri], *subst.* *biserice, séu biserică, capell* : /.../; **p. e.** *Hănuștii Georghe (așnt Georgiului)* /.../.
- (24) Hăr *séu hăr*. [hăr], *plur. subst.* (oregale) /.../.
- (25) Hărăie. *pl. f.* [hărăie]; *subst.* *locul celui de mblatu printre cși în sate, și oraș; uliți p.e.* *mblu pe hărăie*: /.../.
- (26) Hălă, *f. pl. hălăci, séu hălăce*. [hălă, *pl. hălăci, sau hălăce*], *subst.* 1) **p.e.** *de lemn, o despice tur de lemn*: /.../; *de pînă, de căiu i.e.* *dărebu mare*: /.../; 2) *de pînă, i.e.* *o lăună, o lăure, o parte de pînă mentu ar toriu, séu de agru*: /.../.,

pune în evidență prezența a două sau mai multe marci explicative distincte în cuprinsul unui articol: de la un marcaj grafic, realizat prin prezența elementelor parantetice – paranteze rotunde, virgulă, două puncte – ce introduc de obicei o explicație (ex. 21-23), dar și o interogare, o îndoielă asupra identității referențiale și semantice a referentului (ex. 24), la prezența explicită a formelor lexico-gramaticale cu valoare explicativă – *adic*, *id est*, *id quo*, *pentru exemplu*, *sau* etc. – al cărui rol este de a delimita, de a identifica și de a individualiza semantic, a verbelor cu valoare metalingvistică precum *a (se) numi*, *a (se) chema* (ex. 22).

În concluzie, putem afirma că prin prezența marcajului explicativ, exprimat prin numeroase forme lexico-gramaticale *adic*, *id est*, *id quo*, *sau*, *pentru exemplu* etc. cu variantele lor, plasate fie în nomenclatura articolului, fie în definiția acestuia, realizând una sau mai multe ocurențe în conținutul vocii, stabilind un raport de sinonimie totală sau parțială, detașând valori de precizare, delimitare, identificare, exemplificare cu rol explicativ, *Lexiconul de la Buda (1825)* își reconfirmă valoarea didactică, și anume aceea de a oferi un instrument ușor de înțeles și de folosit pentru persoana care-l va consulta.

Mai mult, marcele explicative reperate în corpusul nostru, dar și în cuprinsul lexiconului sunt specifice nu doar discursului lexicografic românesc, ci și celui european din sec. al XVIII-lea și al XIX-lea, fiind elemente esențiale ce contribuie la înțelegerea evoluției metodologiei și instrumentarului lexicografic.

SURSE

Lexiconul de la Buda (1825) = Lesicon rom nescu-l tinescu-ungurescu-nem escu quare de mai mul i autori, în cursul a trideci, i mai multoru ani s'au lucrat. Seu Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est, Budaë, Typis et Sumtibus Typographiæ Regiæ Universitatis Hungaricæ, 1825.

BIBLIOGRAFIE

- Aldea, Maria, 2011, „Mijloace de realizare a explicării în Dialogu. Pentru începutul linbei române. Într nepotul unchiu, de Petru Maior”, în Oana Chelaru-Muraru, Maria Cvasnii-Cotnărescu, Claudia Ene, Camelia Ureanu, Rodica Zafiu (eds.), *Text și discurs. Omagiu Mihaelei Manca*, București, Editura Universității din București, p. 15-22 (sub tipar).
- Bidu-Vranceanu, Angela, 1993, *Lectura dicționarilor*, București, Editura și Atelierele Tipografice „Metropol”.
- GALR II, 2008, *Gramatica limbii române. II. Enunțul*, Tiraj nou, revizuit, București, Editura Academiei Române, p. 655-668.
- GBLR, 2010, *Gramatica de bază a limbii române*, coordonator Gabriela Pană-Dindelegan, București, Univers Enciclopedic Gold, p. 596-599.
- Ionescu-Ruxandoiu, Liliana, 1999, *Conversația: structuri și strategii. Sugestii pentru o pragmatică a românei vorbite*, Ediția a II-a (revizuită), București, Editura All Educational.

VALUES OF THE EXPLICATIVE MARKERS IN *THE BUDA LEXICON (1825)*

(Abstract)

Focusing on a masterwork of Romanian lexicography, *the Buda Lexicon (1825)*, our paper approaches the manner of achieving explicative markers, expressed by various lexical forms such as *adică*, *id est*, *id quo*, *sau*, *pentru exemplu*, etc., taking into consideration their position and their frequency in the body of the entry, in order to highlight both the types of relations established between words and the values acquired.